

Adalékok a városi élettér szociálgeográfiai felfogásához

BERÉNYI ISTVÁN¹

Abstract

Contribution to the social geographical perception of urban living space

The present article is aimed to emphasize the fact that the relationship between humans and space is much more complex than it is being described nowadays in relation with the functional space using logical steps of practical planning. It would be reasonable to pay more attention to the hardly measurable subjective factors of this relationship since functional space should be shaped increasingly by human requirements of this kind and not merely by material needs.

The subjective human requirements include demands on security, self-awareness, spatial self-assertion, spatial esthetical values, which eventually are motivations for shaping cultural landscapes. The study offers an analysis of the latter of urban kind from the social geographical standpoint presenting case studies on quarters or areas of Budapest. As examples the environs of the Moszkva Square, the 17th, 8th and 23th (Soroksár) districts of the Hungarian capital are taken. The author makes an emphasis on the importance of public participation in the elaboration of large-scale projects of urban modernisation and rehabilitation.

Bevezetés

Amíg a társadalmi tér szociálgeográfiai szempontú felfogását e helyütt nem szükséges magyarázni², addig az élettér fogalmának használata ezen irányzat szempontjából talán értelmezésre szorul. Az élettér fogalomnak ugyanis a politikai-földrajzi jelentése vált ismertté, sőt hírhedté, esetünkben azonban az élettér funkcionális jelentéséről van szó, amire az alábbiakban az ember és a városi tér viszonyának változása alapján szeretnénk rávilágítani³.

¹ MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Budapest, Budaörsi út 45. A tanulmány a T 032102 sz. alap kutatás keretében készült az OTKA támogatásával.

² BERÉNYI I. 1992. Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. – Földr. Tanulm. 22. Akad. Kiadó, Bp. 165 p. A definícióval kapcsolatban a citált tanulmány 37. oldalán található a részdiszciplína további értelmezése: a gazdasági-társadalmi tér konfliktusának elemzése során a központi, a regionális és lokális érdekeket egyaránt figyelemmel kell kísérni. Sőt a szociálgeográfia a tervezés tudományos előkészítését, a tervezés és végrehajtás folyamatát, valamint a társadalmi konzekvenciák felmérését és értékelését egységnek tekinti, amit interaktív tervezési modellnek nevez.

³ BERÉNYI I. 2001. Adalék Budapest élettér-típusaihoz. – In: ILYÉS Z.–KEMÉNYFI R. (szerk.): A táj megértése felé. – Debrecen–Eger. pp. 107–119. A tanulmányban lévő faktoranalízis NEMES-NAGY J. és IZSAK É. közreműködésével készült. Az „élettér” ez esetben egy statisztikai téregység és nem biztos, hogy mindazok számára megélt tér, akik állandó lakosai.

Ha a városi életteret a klasszikus szociálgeográfia szemszögéből értelmezzük, akkor e fogalmon a társadalmi csoportok és az általuk igénybe vett alapfunkciók térkapcsolatát, az általuk megélt funkcionális teret kell értenünk. A hazai városkutatás elmúlt évtizedeiben is ezt a felfogást követtük, azaz a várost mint rendszert olyan lélettérnek tekintettük, amelyben az ember többé-kevésbé szükségletei szerint veszi, veheti igénybe a funkcionális teret, tehát valamiféle konzisztencia van a funkcionális tér jellege és az ott élő, ill. a teret igénybevevő társadalmi csoport elvárása között. E logikából legalább háromféle elemzési mód következett:

– a városszerkezet⁴ vagy a városrégió⁵ területi különbségeinek meghatározása matematikai-statisztikai módszerekkel,

– az így nyert információk alapján absztrakt városi övezetek lehatárolása, városszerkezeti modellek formálása⁶,

– végül az alapfunkciók topológiai helyzetének változása alapján következtetések levonása a velük kapcsolatban álló társadalmi csoportok életfeltételeinek megváltozására vonatkozóan⁷.

Nyilvánvaló, hogy mindhárom megközelítésben az a kérdés dominált, hogy a gazdasági-társadalmi átalakulás hogyan változtatja meg a funkcionális szerkezetet, s abban milyen szerepet játszanak az egyes társadalmi csoportok. Tehát végül is abból a feltételezésből indultunk ki, hogy az ember és csoportjainak változó térbeli magatartása tisztán racionális cselekvés, amelynek során az ember az átalakuló léttér új elemeihez igazodik. Az ember és tér e kissé leegyszerűsített kapcsolata alapján is számtalan jó és hasznosítható információt kínáltunk a terület-és városfejlesztés, ill. -rendezés számára, de azt látnunk kell, hogy munkánkban a funkcionális tér tervezésének, ill. tervezhetőségének logikája érvényesült, ezért ismeretünk az ember és tér viszonyáról szelektív maradt.

Az ember és tér viszonyának szubjektív elemei

E tanulmány arra kíván rámutatni, hogy az ember és tér viszonya bonyolultabb annál, mint ahogyan mi jelenleg a funkcionális teret a tervezési gyakorlatot követő logikával leírjuk. Célszerű lenne az ember és tér kölcsönkapcsolatában a nem, vagy csak nehezen mérhető szubjektív tényezőkre is figyelemmel lenni, mert a funkcionális teret egyre erőteljesebben az ilyen fajta igények, és nem tisztán az anyagi szükségletek formálják. Általános megfigyelés az, hogy a szükségletek szerint berendezett léttér bizonyos idő után az igények szerint differenciálódik, ha úgy tetszik szegregálódik, ami nem biztos, hogy ember- és közösségellenes társadalmi jelenség.

Az ember és tér kapcsolatának a funkcionálisan szervezett jellegén kívül van szubjektív összefüggése is, amely fiziológiai és pszichológiai eredetű, ami arra a kérdés-

⁴ LICHTENBERGER, E. 1990. Stadtverfall und Stadterneuerung. – Vlg. Der ÖAW. Wien. 270 p. Az idézett műben a szerző felhasználja a korábbi faktoranalízis eredményeit, arra építi a szociálemirikus felvételezést, s ezzel mintegy ütközteti a két módszert, közelebb kerülve a valóság megismeréséhez.

⁵ LICHTENBERGER, E. 1987. Stadtentwicklung und dynamische Faktorökologie. – Vlg. Der ÖAW. Wien. 262 p. A szerző az angolszász típusú faktorökológiai módszerbe építi be idődimenziót, s ezzel a városfejlődés tér- és időbeli folyamatait egységben látatja. Ezzel a későbbi empirikus felvételezései történeti dimenziót is kapnak.

⁶ E problémakörrel a Földrajzi Értesítő, 1994. évi 43. évf. 3–4. füzetében KISS É. az iparszerkezet átalakulása, DÖVÉNYI Z. a munkanélküliség, KOCSIS K. pedig az etnikai térszerkezet elemzésével olyan városszerkezeti egységeket írnak le, amelyek az adott csoportok szempontjából léttérek. Léttér típust jelent az IVÁN L. által elemzett városmorfológiai egység, a lakótelep is, ami az léttér épített környezeti keretét adja.

⁷ Ez már az ún. „Wahrnehmungsgeographie” tárgyköréhez tartozik, amely a szociálgeográfia és a szociálpszichológia határterülete.

re ad választ, hogy hogyan érzem magam a térben, mennyiben vagyok szerves része az élettérnek. Ebből a szempontból az alapfunkciók térbeli rendje, mint az élettér „adottsága” jelenik meg, s nem mint az emberi létezés abszolút feltétele, végtére is emberi élet akkor is volt és ott is van (pl. természeti népeknél), ahol ma sincs kiépített funkcionális rendszer.

Maradva a városi élettér szociálgeográfiai értelmezésének gondolatkörénél megjegyezzük, hogy e diszciplína felfogásában az élettér konkrét, meghatározott emberi kapcsolatokon alapuló megélt tér, amelyben a társadalmi cselekvés lezajlik, tehát a kanti értelemben vett „*empirische Realität*”⁸.

Ha végigfutunk az elmúlt évtizedek szociálgeográfiai kutatási témáin, akkor nyilvánvaló, hogy azokban a központi helyet a gazdasági-társadalmi formák elemzése foglalta el, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy az ember számára racionálisan működő funkcionális teret hozzon létre, amellyel az életminőség emelhető. Ebben a racionalitás-ban azonban elsődlegesen az illető funkció gazdaságos működésének, ill. működtetésének elve érvényesült, hiszen a funkciót hordozó csoport érdeke abban állt és áll, hogy az adott funkció működését mind nagyobb térre kiterjessze (l. a multinacionális cégek megjelenését és terjeszkedését). Ez nem mond viszont ellent annak, hogy az ember és tér kapcsolatában más összefüggésre is tekintettel legyünk, vagyis azokra az igényekre és elvárásokra, amelyek nem a pusztá szükségletből következnek.

Az ember térbeli egzisztenciája szempontjából kétségkívül azok az elemek a legfontosabbak, amelyek a létezést biztosítják, ugyanakkor fontos azok szerepe is, amelyek a személyiség és a közösség fejlődését, kibontakozását hosszútávon garantálják. Mindkét feltételcsoport kialakításában az emberi cselekvés meghatározó jelentőségű, tehát az ember térhez való viszonya nem kényszerű okságon alapul, mint a természeti környezet és élővilág kapcsolata, amelyet DARWIN leírt – még akkor sem, ha a kényszerű okság a mai természeti népeknél ma is megfigyelhető –, hanem olyan *kölcsönkapcsolaton*, amelyben az ember szükségletei szerint berendezti a teret, majd az átalakított tér visszahat az ember magatartására.

E bonyolult kapcsolatrendszer MOEWES, W.⁹ (1980) szerint legalább öt szempontból elemezhető: fiziológiai, társadalom-pszichológiai, gazdasági-társadalmi, valamint az idő és a tér dimenziója alapján. Ha a funkcionális rendszer bármely összefüggését megváltoztatjuk, ill. az külső hatásra módosul, akkor a kialakult kapcsolatok egész hálózata átalakul. *Az ember és tér viszonya multidimenzionális kölcsönkapcsolat*. A tér kikerülhetetlen dimenziója az emberi létezésnek, ezért a szociálgeográfiai tér nem absztrakt és matematikailag nem is értelmezhető kategória, mert az egyes ember vagy társadalmi csoport szempontjából a tér mindig konkrét tevékenységhez kapcsolódik. A térrendezés során tehát nem absztrakt, hanem leírható emberi csoportok életterébe avatkozunk be. A racionális terület- és településrendezés ezért mindig számol az ember és tér

⁸ L. MOEWES, W. 1980. Grundfragen der Lebensraumgestaltung. Walter de Gruyter. Berlin–New York. A mű 17. oldalán a szerző P. V. LILIENFELS (1873) idézetéből indul ki: „ami a társadalmi térben történik, az nem abszolút elveken, hanem a természet és az ember kölcsönkapcsolatán nyugszik”.

⁹ U.o. 40. oldal.

azon viszonylataival is, amelyek nem a gazdasági-társadalmi meghatározottságból, hanem az ember „természeti” lényegéből (fiatal-öreg, nő-férfi) adódnak.

Ha MOEWES, W. fenti felfogását vesszük alapul, akkor e probléma kutatásában a természet, a gazdaság és a társadalom, sőt a bölcsészeti és a műszaki tudományok egyaránt részt kell vegyenek. A földrajzon belül már a 70-es években megjelentek azok a részdiszciplínák, amelyek az ember és tér kapcsolatának sajátos témáival foglalkoztak, pl. a *Wahrnehmungsgeographie* (mental map kutatás) vagy a szociálgeográfián belül művelt *Perzeptionsgeographie*. Mindkét irányzatban meghatározó szerepet játszik a valóság és a valóságról alkotott kép cselekvést befolyásoló szerepének tisztázása.

Az ember és a tér viszonyával foglalkozó diszciplínák alapvetően két irányzat köré csoportosíthatók:

– *A behaviorizmus hívei* többé-kevésbé DARWIN miliő-felfogásából indulnak ki, s azt hangsúlyozzák, hogy az ember térbeli magatartását a környezet határozza meg, tehát tanult magatartás, ezért olyan környezetet célszerű kialakítani, amely az ember pozitív irányú fejlődését segíti.

MOEWES, W. tanulmányában felteszi a kérdést, ezek szerint a sportpálya agresszivitásra nevel, vagy az áruk és szolgáltatások területi koncentrációja növeli az ember konzummagatartását? A kérdésre adandó válasz nem is olyan egyszerű, mert a sport az emberek többsége számára a szabadidő-eltöltés, a szórakozás egyik formája, de vannak csoportok, akikből az esemény agresszivitást válthat ki. Sőt esetleg az a békés polgár, aki otthon a televízió előtt fejét csóválva ítéli el a sportpálya randalírozóit, adott esetben megfedkeznek magáról a lelátón.

Az is tény, hogy az árubőség serkent a vásárlásra, s ritkán fordul elő, hogy az áruházi sétát „fogyasztás” nélkül fejezzük be. A kirakattal, az áruk bemutatásával a kereskedőnek az a célja, hogy közvetve, a környezethatás segítségével vegyen rá a vásárlásra. Az ember e tevékenysége során viszont nem csak „konzum-szükségletét” elégti ki, hanem információt is gyűjt a térről, amit más típusú cselekvései során hasznosít.

– *A humánológia követői* viszont az ember genetikai meghatározottságára helyezik a hangsúlyt, és abból indulnak ki, hogy az ember térbeli magatartását az örökölt szükségletek határozzák meg és ezek nem mások, mint a szociálgeográfia alapfunkciói, tehát az embernek laknia kell valahol, továbbá dolgoznia, hogy létfeltételeit biztosítsa.

A szerzők többsége azon a véleményen van, hogy mindkét megközelítésre szükség van, mert a környezet és az ember veleszületett tulajdonsága egyaránt hatással van a térbeli magatartásra. Tehát a genetikai potenciál és a térben létező kulturális „örökség” együttesen van jelen az ember fejlődésében. Minden közösségben élő ember megtanul beszélni, de hogy mikor tud absztrakciókban gondolkodni, az már a kulturális miliőtől függ.

A klasszikus városépítészet arra kényszerült, hogy funkcionálisan komplex városi élettereket hozzon létre, hogy az emberi lét alapfeltételei elérhető távolságban legyenek. A közlekedés technikai fejlődése feloldotta a funkciók kényszerű koncentrációját, és háttérbe szorította az életter társadalompszichológiai szükségletek szerinti berendezését. A 20. sz. második felének városrendezése már gazdasági, társadalmi, politikai, tehát kulturális meghatározottságú, s le is becsüli pl. a genetikai szükségletekből adódó elvárást, mondván az ember előbb-utóbb alkalmazkodik környezetéhez.

A második világháború következtében a városi életterek nem csak funkcionális értelemben estek szét vagy gyengültek meg, hanem szociológiai értelemben is. Ezért DELHEES, majd MARLOW¹⁰ arra hívta fel a figyelmet, hogy az új városoknak, ill. városrészeknek nem csak fiziológiai, hanem társadalomszociológiai szükségleteket is ki kell elégíteni. Ennek érdekében ún. szükségletcsoportokat határoztak meg, amelynek érvényre juttatásával az ember térhasználattal kapcsolatos elégedettsége nő és gyorsabban kialakul az az identifikációs tér, amelyben az ember otthon érzi magát.

A fenti szerzők elkülönítettek általános érvényű és térre is vonatkoztatható társadalomszociológiai szükségleteket. Ezek közül a szociálgeográfiai kutatás azokra összpontosít, amelyek hatással lehetnek vagy igazolhatóan vannak az ember térhasználati szokásaira:

– *A biztonság iránti szükséglet* egyre sokoldalúbban jelenik meg az ember térbeli magatartásában. DELHEES szerint ez motivál a település helyének megválasztásában, korábban a védelmi rendszerek kiépítésében, a modern társadalom esetén pedig az átlátható településszerkezet kialakításában.

Az ember lakásváltása esetén fontos szempont a „megbízható környék”, a rend, a szabályozottság megléte, míg ennek ellentéte (pl. a marginális csoportok jelenléte, a bűnesetek száma, az épületek és közterületek elhanyagoltsága, az utcai rongálások gyakorisága stb.) leértékeli a lakókörnyezetet, ami azután megjelenik a lakások alacsony forgalmi értékében.

1990 után a biztonság iránti szükséglet különösen felerősödött a lakófunkcióval kapcsolatban, a kedvezőtlen adottságú városrészek lakásállománya leértékelődött, de veszítettek értékükből a földszinti lakások, sőt a szomszédság nélkül álló családi házak vagy üdülők is.

Aligha véletlen, hogy a városrész-rehabilitációban résztvevő cégek lakáshirdetésében kiemelt helyet kapott a védelemmel kapcsolatos felszereltség (beépített központi riasztó, három ponton zárható ajtó, kártyával működő mélygarázs, gondnokság stb.). A biztonság iránti szükséglet lehet jelen a lakóparkok szervezésében, amely garancia az azonos érdekű, értékrendű társadalmi csoport kiválasztására.

Az utcák kivilágítása, a járőrözés, utcai videokamerák kihelyezése, videórendszerű kaputelefonok, beléptető kártyák és a ruhán viselt személyazonosítók stb. mind-mind a biztonsággal kapcsolatos igény kielégítését szolgálják. De ez a jelenség nem csak a lakófunkcióval kapcsolatban ismerhető fel. Valószínűsíthető, hogy a kiskereskedelmi egységek koncentrációja, bemenekülése a bevásárló központokba is összefüggésbe hozható a remélt nagyobb biztonsággal. A vagyonvédelem, az olcsóbb biztosítás, a vásárlók jobb ellenőrizhetősége, az értékesebb áruk házhoz szállítása, érdekvédelem stb. mind olyan előnyök, amelyeket a hagyományos kiskereskedelmi hálózatban nehéz érvényesíteni, így nyomon követhető a társadalmi bizalom meggyengülése.

– *Az ember identifikációs szükséglete* MASLOW szerint szintén belső kényszer, ami nem csak a családdal, a szomszédsági vagy munkahelyi kapcsolatokkal összefüggésben jelentkezik, hanem a térbeli viszonylatunkban is.

¹⁰ U.o. 39. oldal

Az ember igényli a tér ismeretét, ha más településbe vagy lakásba költözik, akkor bejárja a környéket, felméri a funkciók elérhetőségét, rögzíti a tájékozódásban szerepet játszó térelemeket, keresi azokat a térrészleteket, amelyekhez emocionálisan is kötődhet, mert emlékezteti valamire: „ez olyan mint”, ez „emlékeztet” erre vagy arra, halljuk gyakran egy új lakó térkapcsolatot kereső megjegyzéseiből.

A funkcionálisan és építészeti szempontból is változatos élettér megkönnyíti az ember térbeli identifikációját, s egy bizonyos idő után magáénak érzi azt a teret, amelyben napi cselekvése zajlik. Ez a tér-identitás kezdetben nem több, mint az adott környezet elfogadása, jól érzi magát benne. Ezt követi az a magatartás, amikor az ember gazdagítani akarja életterét. Közismert, hogy a szuburbán településekbe költözők vagy az üdülőterületek telek-, ill. üdülőház-tulajdonosai gyakran társadalmi szerveződéseket hoznak létre az adott település életterének gazdagítására. A térbeli identitás talán harmadik szintjét jelenti a lokálpatriotizmus, ami esetenként lehet elfogult, de fontos elindítója és segítője a téridentifikációs folyamatnak.

A településrendezés bizonyos funkciók kiépítésének kezdeményezésével vagy ösztönzésével (pl. piac, sportlétesítmény, park kulturális intézmények, vendéglők, klubok stb.) elősegítheti az ember térbeli identifikációját. Ezért a szociálgeográfia empirikus módszereivel keresi azokat a tájelemeket, amelyek alkalmasak a tér identifikációs adottságok növelésére. Pl. a kultúrtörténeti tájelemzés is azt a célt szolgálja, hogy az élettér történetiségének bemutatásával növelje annak értékét, s ezzel az ember mind több olyan tájelemre találjon, amely számára otthonossá teszi a teret.

MURRAY, H. A.¹¹ hangsúlyozza, hogy e folyamat elképzelhetetlen emberi kapcsolatok nélkül, tehát a térbeli identifikáció elválaszthatatlan a szocializációtól és lokális társadalmi integrációtól.

Szociálgeográfiai értelemben ezért a térbeli identifikáció mint indikátor jön számításba a közösségi lét értelmezése, értékelése során, amikor az a kérdés, hogy az individuum szempontjából mit is jelent az adott közösségben élni¹².

– *A térbeli önmegvalósítás szükségletét* MASLOW (1954) az ember egyik legtermészetesebb tulajdonságának tartja. Szerinte békesség van abban az emberben, aki harmóniát tud teremteni léte és környezete között, de ez a harmónia nem szükségképpen releváns a környezet társadalmilag követett normáival.

A városi térben kialakuló szegregáció tehát nem csupán a mindenkori gazdasági-társadalmi különbségek leképződése, hanem olyan társadalompszichológiai hatások eredője is, amelyben az egyén, család, csoport adott időhöz kötődő szükségletei jelennek meg. Ha túl nagy különbözőség (inkonzisztencia) alakul ki az egyén vagy csoport társadalmi státusa és a településen belüli lakóhely (lakáskörülmény) között, akkor arra törekszik vagy arra kényszerül, hogy azon változtasson (KOLOSI T. 1984), a gazdaságilag felemelkedő csoport tagja jobb városrészbe költözik, a nyugdíjas vagy elszegényedő

¹¹ JANKÓ K. 2000. Ferencváros története és rehabilitációja. - PPKE BTK Szociológiai Int. Kézirat 22 p.

¹² MOEWES, W. ezzel kapcsolatban MURRAY, H. A.: *Explorations in personality* (1938) című művét idézi, amelynek eredményét összehasonlítja DELHEES kutatási irányával, s kiemeli MURRAYnak azt a felfogását, hogy a személyiség autonómiára való törekvése is bioszociális szükséglet, és erre ad lehetőséget a szabadidő. A szabadidőben az ember megvalósíthatja azt, amelyre a munkavégzése vagy az életpályája során valamely ok miatt nem nyílik lehetősége.

család kisebb vagy olcsóbb városrészbe húzódik. Kérdés, hogy ilyen esetben a szükségletek különbözőségéről, az igények megváltozásáról vagy a társadalmi helyzet átrendeződésének kényszerű konzekvenciáiról van-e szó?

A főváros IX. kerületében végrehajtott tömbrehabilitáció kapcsán a marginális csoportok saját elhatározásuk alapján költöztek át másik városrészbe, mert „nem érezték jól magukat” – saját bevallásuk szerint – a megújult életterben¹³. Elköltöztek viszont olyanok is, akik szívesen maradtak volna, de ezt gazdasági lehetőségeik nem tették lehetővé. Az ember térbeli önmegvalósításának szükséglete tehát az adott társadalom gazdasági-társadalmi fejlettségének, bizonyos értelemben szabadságának függvényében teljesülhet, ill. eléghető ki.

Ez az összefüggés különösen jól megfigyelhető a szuburbán övezet lakóterületeinek különbözőségében, ahol az amerikai szappanoperák stílusában építkezők, a kisvárosi életforma iránt vágyódó és a falusi közösségi léthez igazodni kívánók életterei egyaránt megtalálhatók. Ezekben a típusokban, a térhasználat módjában már nem is csupán a státus- és réteggülönbségek nyilvánulnak meg, hanem az ember MASLOW által leírt *térbeli önmegvalósítási szükséglete*.

Szociálgeográfiai szempontból természetesen az alapkérdés az, hogy az életterben kialakuló különbségek, amelyeket az emberi szükségletek is formálnak, hogyan hatnak a funkcionális rendszer egészének működésére. Az előzőekben említett IX. kerületi példával élve, a tömbrehabilitáció következtében megjelenő új csoport hogyan formálja át elvárásainak megfelelően az ellátás-szolgáltatás, sőt oktatás, vagy szabadidő eltöltés korábbi módját¹⁴. A várostervező tehát nem csupán épített környezetet vagy funkcionális rendszert tervez, hanem akarva-akaratlan lokális társadalmat is, amelyben az ember magatartását nem csak az új környezet, hanem az örökölt szükségletek is motiválják.

– *Az ember térre vonatkozó esztétikai szükséglete* a természeti népektől a modern társadalmakig nyomon követhető. Az alapfunkciók térbeli rendje általában a társadalom, ill. a társadalmi csoportok érdeke alapján formálódik ki, de azok megjelenési formái magukon viselik az adott társadalom vagy csoportjainak kultúráját, szellemi tevékenységét, amely értékrend tradicionálisan és emocionálisan motivált. Minél zártabb és térben izoláltabb egy társadalom (közösség), annál hosszabb ideig maradnak fenn a történetileg kialakult esztétikai magatartásformák.

A szocializáció és integráció következtében az egyén vagy csoport átveszi az általánosan követett térbeli esztétikai normákat, s feladja, vagy bizonyos elemeit átmenti, ill. megőrzi a réginek. Ezzel összefüggésben konfliktus jelenhet meg az etnikai vagy vallási kisebbségek viszonylatában, különösen, ha a hagyományok a lokális vagy regionális identitásban is jelen vannak¹⁵. Az EUREK a kultúrtájak megőrzésével a történeti-

¹³ JANKÓ K. felméréséből átvéve.

¹⁴ A rehabilitációba bevont személyeknek nemcsak a fizetőképességét mérlegelik. A figyelem olyan személyi adatokra is kiterjed, mint pl. külföldi-e, budapesti-e, vidéki-e, mi a foglalkozása, milyen a társadalmi státusa stb. Az utóbbi különösen fontos szempont lehet a lakóparkok kialakítása során, amikor az is cél, hogy átlátható, zárt lakóközösségek alakuljanak ki.

¹⁵ A kultúra területi különbségeinek, sajátosságainak megőrzésére született meg az Európa Tanács határozata (1993) és ezzel összefüggésben az új európai regionális koncepció (EUREK). – In:

leg kialakult tájelemeket védi, s kielégíti a tájesztétikával kapcsolatos emberi igényeket. Környezetkultúránk változásában követhető az ott élő ember esztétikai szükséglete, igénye vagy igénytelensége a rend, tisztaság, forma és szín stb. iránt, aminek tradíciója, történeti kontinuitása is van, de külső hatások révén különböző mértékben átalakul.

A modern társadalom az ember esztétikai szükségletét intézményesen igyekszik megfogalmazni (oktatás, művészet, kommunikáció) és kielégíteni, amelyben már megjelennek az osztálytársadalmi, csoport és lokális érdekek. A gazdasági, társadalmi és kulturális globalizáció a lokális szükségletekkel szemben szükségképpen mások által követett esztétikai normát követ, s gyakran – mint új jelenség – értékévé nemesül. Ennek ellensúlyozására szaporodnak és erősödnek azok az európai társadalmi mozgalmak, amelyek a lokális esztétikai szükségletek kielégítését célozzák, s védik a kultúrtáj történetileg kialakult esztétikáját.

Az individuuum és tér kapcsolata

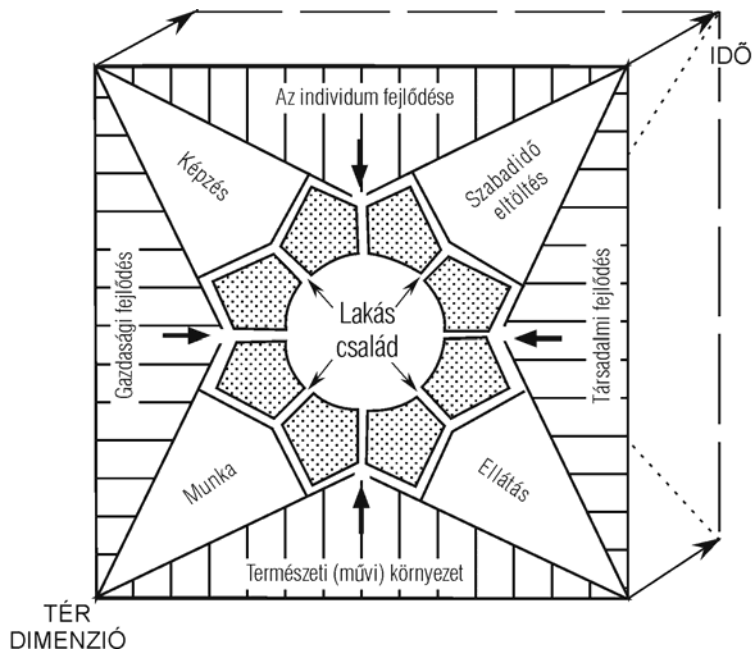
A térbeli magatartással összefüggésbe hozható szociálpszichológiai szükségletek a személyiségfejlődés során alakulnak ki, aminek alapja a környezet megismerése, az életterünkben létező dolgok funkcióinak érzékelése, értelmezése és cselekvésünkben való felhasználása. E folyamattal válik a tér az ember számára hasznossá, szükségletei kielégítésének tárgyává és színterévé.

Az ember és tér viszonyát (földrajzi szempontból táj, kultúrtáj) DENECKE (1997) a kultúrtáj tartalma és a benne lejátszódó folyamatok alapján értelmezi, ezért a kultúrtáj funkcióinak és az azzal összefüggő emberi tevékenység megismerését tartja fontosnak. A kultúrtáj háromdimenziós modelljében (*1. ábra*) LE PLAY szemlélete tükröződik vissza. Szerinte a természet, a gazdaság (*homo oeconomicus*) és a kultúra (*sociofacts*) egymásra hatása révén alakul ki az a kultúrtájkép, amelyben visszatükröződik az ott élők társadalmi cselekvése (kultúrája) és ami kihat az ember jövőbeli tevékenységre is. Ezért a szerző szerint a táj terhelhetőségi vizsgálata során nem elégséges a természeti tényezők ökológiai érzékenységét számba venni, hanem fel kell mérni a táj esztétikai terhelhetőségét is.

GREIS–GRAHAM (1993) szerint a táj emberi érzékelésének három szintje van:

- a térbeli tájékozódás és a mozgás lehetőségeinek felmérése,
- a tájban létező elemek és folyamatok megismerésének szintje,
- az ember társadalmi kommunikációs képessége, amelynek segítségével megismeri a valóságot, kapcsolatot teremt a szomszédsággal.

A szerző szerint az ember akkor érzi „szépnek” a tájat, ha a fenti három szintről érkező információk alapján megelégedettséget érez. DENECKE szerint az ember táj-érzékelésének negyedik szintje is van, amikor az ember a táj részének érzi magát, tehát részévé válik az „*empirische Realitat*”-nek.

1. ábra. A kultúrtáj háromdimenziós modellje. (Az ábra magyarázatát l. a szövegben)

Three-dimensional model of cultural landscape (For explanation see the text)

Ha elfogadjuk az ember és tér viszonyának fenti alapvetését, akkor e megismerési folyamat szociálgeográfiai szempontból a funkcionális térben játszódik le. Különösen igaz ez a városi léttérrel kapcsolatban, amelyben a „táji elemeket” a funkcionális rendszer telephelyei képezik. A „városi táj” (*Stadtlandschaft*) fogalmát megalkotó BREUSTE (1995) szerint a 20. sz. második felében a városi életmód horizontálisan is terjeszkedik, telephelyei nem maradnak a szűken értelmezett várostesten belül, hanem benyomulnak a természeti tájba, a korábbi városperemet pedig alapvetően átformálják. SCHAFFER (1990) e jelenségre használja a „városi-ipari kultúrtáj” fogalmát az IBA-Emscher-Park leírása kapcsán, amelyben a klasszikus városi ipari, szolgáltató és szórakoztató funkciók új „táji” együttesben jelennek meg.

Ha az ember és tér viszonyának értelmezésében DENECKETŐL eltérően nem a kultúrtájat (környezet-centrikus megközelítés), hanem az embert állítjuk a modell középpontjába (BERÉNYI I. 2001), akkor az adott kultúrtáj változását a funkcionális rendszer átalakulás szempontjából elemezzük. Ebben az összefüggésben az emberi cselekvés indítéka és lehetséges iránya nyilván jobban definiálható, mert az aktivitást az az inkonzisztencia mozgatja, amely az ember szükséglete és az adott funkcionális rendszer térbeli „kínálata” között fenn áll. Ebben az összefüggésben a *személyiségfejlődés* a modell negyedik dimenziója, tehát a kultúrtájhoz való viszony az ember korától, nemétől, neveltetésétől, emberi-közösségi stb. kapcsolataitól is függ.

A szociálgeográfia tehát a kultúrtáj-változás *csoportspecifikus* összefüggéseire helyezi a hangsúlyt, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a kultúrtáj az egyéni, közösségi-lokális, regionális-társadalmi érdekek mentén formálódik, a változás konfliktusai ebben az összefüggésben ragadhatók meg.

Esettanulmányok a városi élettér szociálgeográfiai elemzéséhez

A kultúrtáj-változás szociálgeográfiai szempontú elemzésének jelentőségét, gyakorlati hasznosságát esettanulmányok segítségével kíséreltük meg igazolni. A szociálgeográfia „kísérleti laboratóriuma” ugyanis a funkcionális tér, amelynek meghatározó tényezője a gondolkodó, cselekvő ember, akinek aktivitásában jelen van a történetileg felhalmozott ismeret, a jelen tevékenységét meghatározó indíték és a jövőre irányuló szándékolt cselekvés is.

A városi élettérben lejátszódó folyamatok különösen bonyolultak, mert kis területen nagy számú térhasználó érdeke van jelen, ezért az előző elvi megközelítés szempontjából, a korlátozott társadalmi térnek nagyon differenciált emberi szükségleteket kell kielégíteni. Ha erre a város vagy városrész képtelen, akkor az ember vagy bizonyos csoportjuk átalakítja a funkcionális rendszert vagy elhagyja az adott teret (létrejönnek a szegregálódás különböző formái).

A Moszkva tér és környéke

A szociálgeográfiai szövegekben olykor szinonimaként jelenik meg az „élettér” és a „megélt tér” fogalma, az utóbbi E. KANT „*empirische Realitat*” fogalmából eredeztethető és inkább az individuum által használt, megtapasztalt, megélt térről van szó. Az élettér összetettebb fogalom, amely nemcsak a létezés által igénybevett konkrét térre vonatkozik, hanem arra a virtuális térre is, amely az egyénben vagy közösségben története során kialakult (kulturális *mental map*), s jelen lehet a szándékolt cselekvésében is. A városi élettér szempontjából ez azt jelenti, hogy a városlakó nemcsak abban a térben gondolkodik, amelyben szükségleteit kielégíti, hanem egy lehetséges aktivitási térben is (példaként idézhető a kárpótlás révén megszerzett városkörnyéki területek ügye).

Az individuum által megélt tér is többértelmű, mert a személyesen használt térben is vannak olyan funkciók, amelyek szükségleteinken kívül esnek, de létezésükről tudunk, részei a tapasztalatai térnek, tehát ezekkel együtt értékeljük a funkcionális tér használhatóságát. Viszont, ha egyre több olyan elem jelenik meg az individuális funkcionális térben, amely szükségleteinken kívül van, akkor „elidegenedünk” az adott tértől („már nincs is kedvem kimenni az utcára” mondja az egyik lakos), ami különböző negatív reakciókat válhat ki (tiltakozás, kényszerű alkalmazkodás, bezárkózás, megromló szomszédsági kapcsolatok, elköltözés stb.).

A városi funkcionális tér átalakulásával összefüggő konfliktus-típusok elemezhetőek pl. a Moszkva tér környékének átépítése kapcsán. A tér történeti funkcionális átalakulásai során a jelenlegi konfliktus nem az első. Az 1930-as években a villamos- és az autóbusz-forgalmi csomópont kialakítása ellen tiltakozott a lakosság, de a földalatti

megálló kiépítését sem fogadta egyöntetű lelkesedés az 1960-as években, mert az a lakófunkció további leértékelődésével járt. A tér forgalmi pozíciójának erősödéséből szükségszerűen következett a kereskedelmi-szolgáltató funkciók koncentrációja, a Mammut üzletház és piac, irodaházak, a Millenniumi park stb. kiépítése, s ezzel a korábbi lokális ellátó funkciójú és átmenő forgalmú térből városrészközpont lett vagy lesz.

Ezzel párhuzamosan viszont a tér környékén a két világháború között még magasán értékelt lakásállomány leromlott, a jobb időkre már csak az itt-ott megmaradt mívés kapuk és lépcsőházak emlékeztetnek. A népesség fiatal és tehetősebb csoportja elköltözött, az előregedő népesség pedig tehetetlenül szemléli a környezet számára idegen átalakulását. A városrendezési körzet 811 lakásának felében már csak egyszemélyes háztartások voltak 1990-ben, a körzetben élő 3207 lakosnak 32%-a a 60 éves és idősebb népesség csoportjához tartozott. Az aktív keresők 80%-a szellemi foglalkozású volt ugyan, s annak 23%-a felsőfokú végzettségű, az átlagkereset azonban nagyon alacsony.

A településrész társadalma 1990–2000 között tovább csökkent és öregedett, a funkcióváltás pedig folytatódott, valamelyest bővült a kvalifikált munkahelyek száma. Ezért feltételezhető, hogy a lokális társadalom „leépülésének” folyamata megáll vagy megállítható különösen, ha a környező, sűrűn beépített lakótömbök rekonstrukciója, a városrész komplex rehabilitáció is felgyorsul, ami elindíthatja a magántőkén alapuló dzsentrifikációt (KOVÁCS Z. 1996) is.

A Mammut megépítésével kapcsolatos ellentétes lakossági vélemények (rádió, televízió, újságok stb.) alapján arra következtettünk, hogy ennek háttérében is az adott városrész funkcionális térszerkezetének átalakulása és az ott élő népesség szükségletei közötti növekvő inkonzisztencia áll. Tehát nem a Mammuttal szembeni *ab ovo* szembenállásról van szó, mint ahogyan azt némely hírforrás igyekezett beállítani, hanem arról a tényről, hogy bizonyos lokális társadalmi csoportok korábbi élettere alapvetően megváltozott. Ez azt jelezte, hogy a mindenkorai várostervező nem csupán művi környezetet formál vagy funkcionális teret alakít, hanem szerves fejlődéssel kialakult emberi életterekbe és élethelyzetekbe avatkozik be. Ezen összefüggések megvilágítása céljából a bevásárló központ környezetében lévő 337 lakás 25%-ában készítettünk interjút (KATONA E. 1999), amelynek szerkezete igazodott a SWOT analízis négydimenziós logikájához. Az interjúk által érintett lakótömbökben 1473 lakos élt a vizsgálat időpontjában, akiknek 31%-a tartozott az idősek csoportjához¹⁶.

A kérdés az volt, hogy az ember térrel kapcsolatos szükségleteinek mely paraméterében jelent meg deficit, ami az ominózus tiltakozást kiváltotta:

– A megkérdezettek több mint 60%-a a parkolási helyzet romlására panaszkodott. Bevezették ugyan a fizető parkolást, de a vendégek jelentős része szabálytalanul parkol, gátolja a ki- és behajtást, tehát korlátozott a helybeliek megszokott térhasználata (PIPERECK, 1973). Az más kérdés, hogy ennek oka a társadalmi méretű fegyelmezetlenség, az intolerancia, a másik érdekének figyelmen kívül hagyása.

– A lakással, a lakótérrel kapcsolatos emberi szükséglet egy része fiziológiai természetű, amelynek életkorhoz kötődő különbözőségei vannak. A védettség, a rend, a fény, a kilátás stb. iránti igény főleg az idősebbeknél jelentkezik, akik élettere jórészt a

¹⁶ KATONA E. 1999. Moszkva tér és környéke. – ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. Kézirat 15 p.

lakásra szűkül. Mindez a Mammut közvetlen közelében nyilvánvalóan sérült. Ennek hiányát vagy romlását a fiatalok kevésbé érzik, hiszen az idejük nagyobb részét lakáson kívül töltik, hétvégén pedig a környező forgalom is kisebb. A két korcsoport tehát törvényszerűen másként viszonyul a funkcionális tér átalakulásához.

– A lakókörnyezettel szembeni emberi szükséglet a természettel való kapcsolat, a térbeli mozgás lehetősége, ami a beépítéssel nyilvánvalóan romlott, a Millenniumi park kiépítése valószínű javította a helyben lakók térérzetét.

Az idősök szempontjából nyilvánvalóan megváltozott a térhasználat, a megkérdozettek pl. félnek az utcai közlekedéstől, a felgyorsult forgalomtól, nem tudnak tájékozódni az üzletközpontban, félve használják a mozgólépcsőt, nem beszélve a magasabb árakról, a megváltozott áruösszetételről és végül, ami a legfájóbb sokak számára: szétestek a megszokott emberi kommunikációs kapcsolatok, „nincs kivel szót váltani” mondják, az eladók nagy része idegen és idegenné lett, tarkává vált a megszokott „közönség”. Mindezek olyan társadalompszichológiai tényezők, amelyekkel a műszaki szemléletű mai tervezés alig számol, mert a profitorientált gazdaság szorításába alapvetően cél- és érdekorientálttá vált a cselekvés.

A nyitott, interaktív tervezés (ZETTLER, L. 2000) éppen azt célozza, hogy a tervezés a lokális népesség szükségleteit, elvárásait, sőt szándékolt cselekvésének főbb irányait is vegye figyelembe, hogy ezzel mérsékelje az új funkcionális tér és a jelenlévő társadalom közötti inkonzisztencia mértékét. Erre az adott tervezési körzetben lett volna alkalom, mert fejlett lokális tudattal rendelkező csoportok élnek, amelyek élettere bonyolult városi szövetet alkot¹⁷.

Ezzel ellentétes példa a XVII. kerületben a „Rákos mezején” élő társadalom településkörnyezete, ahol a művelt konyhakertekkel rendelkező családi házas beépítés a jellemző. A lakótelep jellegű vagy társasház típusú lakókörnyezet alig ismert, a lakásoknak csupán 3,9%-a önkormányzati (KUZMANN E. 2000). A ház körüli kertek egy részében a tyúkfélék és a sertéstartása sem ismeretlen, a beépített terület mellett a szántó foglalja el a legnagyobb területet, ezért a térhasználat egésze inkább falusias jellegű¹⁸.

A kerületben élő népesség ugyanakkor „városlakónak” érzi magát, nem a lokális, hanem a teljes városi funkcionális rendszerben gondolkodik, ellentétben a Moszkva tér környéki népességgel, amely „bioszociális” szükségleteit közvetlen közelében szeretné kielégíteni, s a két villamosmegállónyi távolságra lévő funkció már messze van. Az egykori városperiférián élők számára természetes az alapfunkciók különböző elérhetősége, az a tény, hogy nincs minden helyben.

E kerület lakásállománya is előregedett ugyan, de a kerületen belüli különbségek nagyok és a régi kertes családi házak laza beépítése ritkán kelti a slumosodás benyomását. A kerület ingatlanforgalma egészében nem feltűnően nagy, de erősödően van, mert a kisvállalkozók építkezése megnőtt (számuk 8000). A fővárosi lakások 8–10%-a épül évente a kerületben és az önkormányzat ösztönzi a szabad területek csa-

¹⁷ ZETTLER, L. 2000. Interaktive Landschaftsplanung. – Habilitationsschrift. Universität Augsburg. 202 p.

¹⁸ KUZMANN E. 2000. A józsefvárosi rehabilitáció néhány társadalmi összefüggése. – PPKE BTK. Szociológiai Intézet. Kézirat 21 p.

ládi házas beépítését. A családi házak alapterülete átlagosan 104 m², és általában 3 és több szobásak.

Az előregedő kisvárosi belsőkben megjelentek az elszegényedett, belső városrészekből kiszoruló csoportok is, ami a kerület népesség-növekedésének másik forrása, ezért bizonyos kerületen belüli szegregációt lehet felismerni.

Az önkormányzatnak az a törekvése, hogy a lakófunkció általános környezeti feltételeit javítsa, mozgósította a helyben lakó és az itt építkezni, letelepedni kívánó népességet. Különösen megerősítette a lokális társadalmi térszerveződést a nagyüzemi állattartáshoz kapcsolódó hígtrágya-tavak megszüntetésére szervezett önkormányzati akció. Pest legmagasabb pontján, az Arany-hegyen lévő ülepítők, amelyek a volt termelőszövetkezet, majd egy kft. tulajdonában voltak, ill. kezelésébe kerültek, akadályozzák a minőségi lakótelep építkezést, a városlakók elvárásainak megfelelő kertövezet kialakítását.

E városrész funkcionális szerkezetének átalakulásával összefüggő társadalmi konfliktusok gyökere tehát itt alapvetően más természetű, mint a Moszkva tér környékén. Ott a helyi társadalom indulatait a várostervezéssel és a városrendezéssel összefüggő „külső” tényező, aktőr váltotta ki, a XVII. kerületben indult „mozgalom” viszont a helyi társadalom, a lokális érdekcsoportok „belső” aktivitásán alapul. Ezért az utóbbi esetben nagyobb esély van a gazdasági érdekcsoportok, a lakosság civilszervezetei, az önkormányzat és a várostervezés közötti összhang megteremtésére. A tervező teoretikus ZETTLER, L. szerint ilyen esetekben különösen hatásos az interaktív területi tervezési modell, amikor a folyamatba külső szakértő, az egyes érdekcsoportokhoz nem kötődő szakember (magántervező iroda, kutatóhely stb.) kapcsolódik be és tudományosan megalapozott, értékracionális szempontot képvisel. Az EU új terület- és településfejlesztési, ill. -rendezési koncepciója a szubszidiaritás elvét követő interaktív tervezési gyakorlatot ajánlja, amellyel talán csökkenthető a funkcióváltás és a térhasználat átalakulásával kapcsolatos tiltakozások száma.

A városi élettér és a szubszidiaritás elvének összefüggése két tömbrehabilitáció példáján (Bp. VIII. kerület és Soroksár)

TÖNNIES klasszikus művében leírja a közösségi (családi, rokonsági, szomszéd-sági, baráti) kapcsolatok szétesését, s az embernek azt a törekvését, hogy ezeket az emberi viszonylatokat a különböző társadalmi terekben újrateremtse. A városi életterek civil szerveződése, vagy bizonyos funkciók (étterem, cukrászda, kulturális intézmény, ilyen vagy olyan klubok stb.) körül kialakult törzsközönség is valójában kísérlet az emberi közösség megszervezésére.

A szubszidiaritás elvének érvényesítése az esetek többségében csak az államigazgatási hierarchia működése, ill. működtetése kapcsán kerül szóba, s ritkán hívják fel a figyelmet az elv érvényesítésének lokális és regionális közösséget formáló jelentőségére.

A szociálgeográfia nevezetes, sok vitát kiváltott alapfunkciója az ún. „közös-ségben élni” nem a szociológiai értelemben vett emberi kapcsolatok sajátosságait tar-

talmazza, bár az erre vonatkozó információkat is rendszerezi, hanem inkább azt a kapcsolatrendszer fogja át, ill. annak különböző szervezeti formáit értelmezi, amelyek az alapfunkciók csoportspecifikus igénybevétele révén kialakulnak. Az alapfunkciók igénybevételének formája és módja a TÖNNIES-i értelemben vett közösségben – a családi, rokonsági, szomszédsági stb. kapcsolatok révén – hagyományozódik, az ahhoz tartozó élettér viszonylag stabil, s belső mechanizmusa modellezhető. E társadalmi életterekben a szubszidiaritás elve vagy lokális szintről indulva, vagy „felülről” lefelé haladva érvényre juthat. A személyes és közösségi felelősség az emberi kapcsolatok révén válik ellenőrzötté ezekben az életterekben

A városi élettérben alapvetően más a helyzet, mert az adott élettér nem csupán az ott élők társadalmi cselekvése révén formálódott, következőképpen egyes csoportok számára „megélt,” míg a mások számára csupán „használt” térről van szó. A két csoport eltérő téridentitással rendelkezik, mivel a szubszidiaritás érvényesítésének egyik feltétele a térreleváns társadalmi csoport és identitás megléte, tehát van fogadó társadalmi közeg, ezért az elv a differenciált társadalmi térben csak akkor közösségépítő, ha a téridentitással rendelkező csoport érdekérvényesítése az erősebb.

Az ember, a csoport, a közösség társadalmi szükséglete a szubszidiaritás, abban az értelemben is, hogy az ember az életterével kapcsolatos döntésekben jelen akar lenni, ha ebből kizárják vagy részvételét korlátozzák, formálissá teszik, akkor az gyanakvást, ellenállást vagy közömbösséget vált ki. A szubszidiaritás elve nem csupán az emberi vagy közösségi jog része, hanem olyan társadalompszichológiai szükséglet, amely az ember közösségi létéből következik, de létezésnek nem szükségszerű feltétele, de hiánya a lokális társadalmi és térbeli identitását gyengíti. Ezért az ember szubszidiaritás iránti igénye mindig újraéled, ha korlátozták és igyekeznek megteremteni a közösségépítés során. A fenti összefüggésekre két példa alapján szeretnék rávilágítani:

Az önkormányzati törvényt követően megsokasodott a korábban erőszakkal egyesített települések szétválása, kiválása vagy annak kísérlete. Erre jó példa Soroksár esete.

A konfliktus megértése érdekében célszerű a közösségformálódás történeti folyamatának főbb szakaszait összefoglalni. Bár a településről már az 1067. évi adománylevél is tanúsít, társadalmi a török uralom alatt éppen úgy elpusztult, mint a többi alföldi, ill. Alföld-peremi település. A Grassalkovichok által betelepített alsó- és felső-ausztriai, valamint bajorországi németajkúak ezért nem zárt közösségbe települtek, így itt nem lehetett társadalmi kontinuitás. A közösség önszerveződése az anyaországból hozott tradíciók alapján történhetett.

A település népességszáma a 19. sz. második felében gyorsan gyarapodott, párhuzamosan a főváros gazdasági-társadalmi funkcióinak erősödésével, mert Soroksár is a fővárosban munkát keresők, a bevándorlók céltelepülésévé vált. Az első világháborút követő időszakban ez a folyamat még inkább felerősödött, mert a fővárosi ipar telephelyei is megjelentek Soroksáron. A településnek 1900-ban 8871, 1941-ben pedig már 18 888 állandó lakosa volt, nem számítva az albérlőket és „ágyra járókat”, akikről a korabeli tudósítások írnak.

Az 1872-től nagyközségi rangú településen differenciált társadalom alakult ki a kapitalizáció bő fél évszázada alatt, ami fellazította a 19. sz. elejére kialakult paraszti tradicionális közösséget, de erős maradt annyira, hogy a beköltözők lokális társadalmi integrációra kényszerültek. A svábok közösségi tartása, szervezett belső társadalmi védelmet jelentett a beköltözők számára is, ezért gyorsan alkalmazkodtak a helyi szokásokhoz.

A nagyszámú helyi népesség olyan erős társadalmi szerveződést tett lehetővé, amely a fővárostól független funkcionális rendszerré is formálódhatott, miközben kihasználta a piaci közelséget. Az 1930-as években idetelepült kis- és középüzemek (textilgyár, selyemgyár, petróleum-finomító stb.) munkásait, a helyi népességet és részben a pesti piacot 1944-ben már 36 mészáros, 52 pék, 38 kőműves stb. szolgálta ki, akiknek helyi társadalmi önszerveződésai jöttek létre. Már a századfordulótól voltak Soroksáron polgári körök, egyesületek, testületek, sportklubok, amelyek állandó tagsággal, támogatói körrel, helyiséggel rendelkeztek.

A településben „a németeken kívül magyarok, zsidók, tótok, oláhok, horvátok, rácok és cigányok” éltek, írta a korabeli újság, de nagy egyetértésben a tekintetben, hogy nem csatlakoznak a fővároshoz, amelyet Budapest már 1922-ben ki akart kényszeríteni. De akkor még érvényesült a szubszidiaritás elve és Soroksár ellenállhatott. Nem ez volt a helyzet azonban 1945 után.

A második világháborút követően Soroksárról 5600 németajkú lakost, a lakónépesség majd egyharmadát kitelepítették, a lokális társadalom emiatt összeroppant, Soroksárt 1950-ben egyesítették a fővárossal és az újonnan létrehozott XX. kerülethez kapcsolták még Pestszenterzsébetet és Erzsébetfalvát is. A kerület központja a legnagyobb lélekszámú, 3 községből összevont Erzsébetváros lett, amely ezt követően évtizedekig koncentrált és felhasználta a kerület erőforrásait.

Soroksár a főváros periferiájára szorult, a munkahelyek többsége az államosítás következtében a fővárosba helyeződött át, a nagyszámú kiskereskedő és „kisvállalkozó”, akik a főváros közelségéből éltek tönkrement vagy állami vállalatokba és szövetkezetekbe kényszerült. Ám nemcsak a helyi foglalkoztatás szűkült be, hanem szinte eltűntek a civil szerveződések is, még a szórakozóhelyeket is bezárták, 1941-ben még négy mozija volt a településnek, de az oktatási intézmények körzetesítésével azt az iskolát is lebontották, amelyben még Tánics Mihály is koptatta a padot.

Az 1990-ben megjelenő Soroksári Hírlap a fentiekhez hasonlóan sorjázta a sérelmeket, amelynek hatására a lokális társadalom eltűntnek vélt közösségi tudata újra éledt, a „hely szelleme” – HAMVAS Béla fogalmával élve – kiszabadul a palackból. Megszületett az eltelt negyven évre adott válasz: elszakadni a fővárostól!

Az esetnek persze számtalan összetevője van, amelyek külön-külön is elemzést érdemelnek, számunkra azonban arra példa, hogy egy meghatározott élettérben lakóknak kvázi önálló társadalmi létezés-tudata van – ezt fejezi ki a „közösségben élni” (*sich leben*) szociálgeográfiai alapfunkció –, amely az adott térben élő társadalmi csoporttól elválaszthatatlan, amelyet a szubszidiaritás elvének érvényesítése „legitimizál”, és amely megerősíti a lokális társadalmi tudatot.

Soroksár és a főváros viszonyában kialakult feszültségben egyértelműen nyomon követhető a szubsziaritás elvének megsértése, ami csoportos lokális társadalmi ellenállást eredményezett. Ebből arra lehet következtetni, hogy autonómiára való törekvés nemcsak a személyiség szintjén megjelenő szükséglet (MOEWES, W. 1980), hanem közösségi és csoport elvárás is, s ez jelenik meg a települések önállósági törekvéseiben vagy a civilszervezésekben is. Így érthető, hogy a városok horizontális terjeszkedésével beolvasztott települések társadalmi tartósan megőrzi lokális identitását és sok esetben az „öslakosság” külön szerveződések hoz létre, különösképp akkor, ha annak háttérében vallási vagy etnikai közösség-élmény is van.

A budapesti lakótelepek kiépítésével eltérő identitású életterek alakultak ki az érintett kerületekben, pl. Mátyásföld és a Béke lakótelep nemcsak településmorfológiai értelemben izolált világ, hanem közösségi, szomszédági kapcsolatok tekintetében is. Ez a szituáció alig különbözik attól, ami Dunaújváros, Százhalombatta, Tiszaújváros stb. régi és új településrészei között kialakult. A városok lakótelepeiről megindult kiköltözéseknek összetett okai vannak ugyan, a Százhalombattán megkérdezettek döntő többsége az elköltözés okai között mégis a második helyen említette a jobb emberi kapcsolatokat, a „közösségben élni” térélményt a falusias településrészen.

A városrekonstrukciók, a városszerkezet, a beépítés, a funkcionális rendszer átalakítása más szempontból veti fel a szubsziaritás kérdését. Középső-Ferencváros rehabilitációja során lebontott 127 önkormányzati épület (829 lakás), majd a felépített 2 önkormányzati tulajdonú lakóház, 37 társasház és 42 magánberuházással épült ház, összesen 1318 lakás, s az ezzel párhuzamosan felépült 4 szálloda, 2 irodaház, 1 parkolóház, 1 hangversenyerem alapvetően megváltoztatta a városrész funkcionális szerkezetét és társadalmi összetételét. A hangversenyerem nyilván már az új társadalmi csoport elvárható igényeinek figyelembe vételével épült, tehát a vevők kiválasztása során nemcsak a jövedelmi helyzetet, a fizetőképességet, hanem a társadalmi státust is mérlegelheték (KOLOSI T. 1984).

A városrész-rehabilitáció tehát a helyi társadalom „megújítását” is jelenti, ami több társadalmi konfliktust is eredményezhet, ha az „öslakosok” érdeke sérül, ezért fontos, hogy e társadalmi csoport hagyományörző funkciójára odafigyeljünk, s a közösségépítésben felhasználjuk, hiszen ők őrzik a „hely szellemét”, ami a betelepülők közösség iránti szükségletét elégíti ki. E folyamatban sokat segíthet a szubsziaritás elvének érvényesítése, ha az igazgatás számol az életterek különbözőségével, s a társadalmi szerkezettől függően „leoszt” bizonyos feladatokat (pl. vagyonvédelem, lakossági nyilvántartás [Svájc példája], szociális ügyekbe való beleszólás lehetősége civilszervezetek ellenőrzése stb.).

Összefoglaló

Áttekintve a társadalomföldrajz elmúlt tíz évének publikációit és figyelve – már amennyire lehet – a diszciplína legalább közép-európai elmozdulásait, az az érzé-

sem, hogy területünkön történt ugyan változás, főleg tematikai értelemben (pl. a történeti földrajz, tehát az idődimenzióban való gondolkodás felfutása), addig elméleti szempontból nem sok történet, noha szép számmal jelenhettek meg fiatalok a pályán és még PhD-t is szereztek vagy szerezhetnek. Ennek nem mond ellent az, hogy valóban új felfogású fiatal tehetségek munkáját is olvastam. Ám tény, hogy tisztán tematikai szempontból túl sokan járnak a „kijárt utakon”, igaz ez kényelmes és biztonságos a tudományos feladat teljesítése szempontjából, minőségi szempontból nem is kifogásolható, mert átveszik az adott diszciplína naprakész eredményeit. Felvetődik viszont a kérdés, valóban nincsenek még olyan témáink, elméleti vagy módszertani kísérleteink, elképzeléseink, amelyek már a „Jövő” tudományos feladatai közé tarthatnak? Az országos, német mintára szervezett földrajzi konferenciáknak fontos szerepe lehet a jövőben az új próbálkozások bemutatásában, mert az ún. szimpóziumok egyre szűkülő szakmai belte-nyészetekké váltak nemzetközi értelemben is.

Valójában ez indított az itt közreadott „Adalékok” megírásában is. Ez esetben a földrajz, a szociológia, a történettudomány, a társadalom-pszichológia stb. olyan köztes területéről van szó, amelyen a földrajznak is megvan a feladata és kell legyen mondani-valója. A mai társadalomföldrajzi elemzésekben az ember gyakran csak a folyamatok résztvevője, a jelenségeket elszenvedő vagy ahhoz alkalmazkodó lény, s hiányzik a gondolkodó, döntési felelősséggel rendelkező ember vagy azok csoportja. Pedig az egyes társadalmi csoportok, települések, régiók versenyképessége ettől is függ, sőt úgy tűnik egyre inkább ettől függ!

A véletlenszerűen felhozott példák, a hallgatók készítette „ujjgyakorlatok” azt látszanak igazolni, hogy az ember és tér kapcsolatának változását célszerű többoldalúan megvilágítani, de ehhez erősíteni kell (kellene!) diszciplínánk társadalomtudományi megalapozottságát.

IRODALOM

- HABERMAS, J. 1994. A társadalomtudományok logikája. – Atlantisz Kiadó, Bp., 345 p.
HANKISS E. 1977. Érték és társadalom. Elvek és utak. – Magvető Kiadó, Bp., 392 p.
KOLOSI T. 1984. Státus és réteg. – Bp., 280 p.
POHL, J. 1993. Regionalbewusstsein als Thema der Sozialgeographie. – Vlg. Michael Lassleben. Kallmünz. – Regensburg. Münchener Geogr. Hefte Nr. 70. 276 p.
TÖNNIS, F. 1983. Közösség és társadalom. – Gondolat Kiadó. Bp. 356 p.
WIRTH, E. 1979. Theoretische geographie. – Teubner Studienbücher. Stuttgart. 335 p.

Lichtenberger, E.: Austria. Society and Regions. (*Ausztria. Társadalom és régiók*) – Austrian Academy of Sciences Press, Vienna, 2000. 492 p.

Kimagasló színvonalon megszerkesztett és kivitelezett földrajzi szakkönyvet vehet kézbe az, aki Elisabeth LICHTENBERGER fenti címet viselő, átfogó művének tanulmányozásába kezd.

A kötetnek már a mintaszerűen megtervezett borítója is jó példa arra, hogyan is kell kinéznie egy ezredfordulón napvilágot látó, igényes földrajzi műnek! Belelapozva a kötetbe, rögtön kiderül, hogy annak minden oldala a szöveg-, a térkép- és a képszerkesztők profizmusát tükrözi, ami a mű